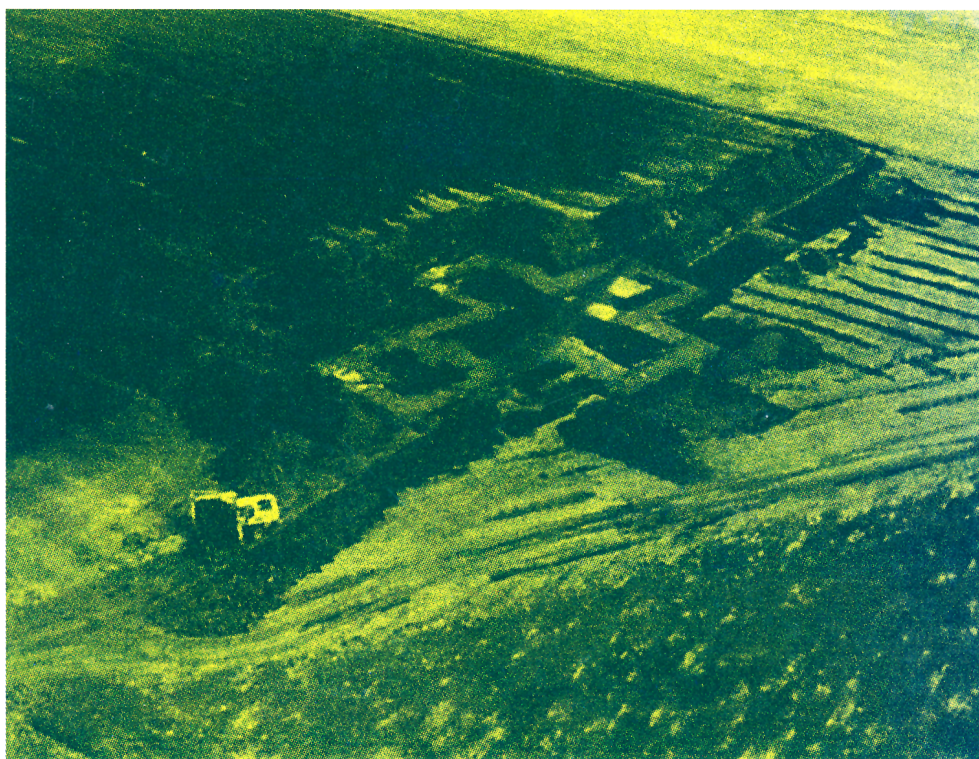

PALEO- AKTUEEL

1

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1989, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG
Foto omslag: J. Molema
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0186 4

PALEO-AKTUEEL

1

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

Groningen, 1989

INHOUD

Inleiding	6
G.J. BARTSTRA Het BAI op Java: verkenningen in het pleistoceen van Sangiran	7
A.M.P. KERSTEN De epipaleolithische hoefdieren van Ksar 'Akil, Libanon	12
D. STAPERT Een vindplaats van de Ahrensburg-traditie bij Oudehaske (Fr.)	16
H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT Nieuwe Pekela: mesolithisch onderzoek op site-niveau in de Groninger Veenkoloniën	21
J.T. ZEILER Archeozoologisch onderzoek van de laat-neolithische vindplaats Kolhorn (N.-H.)	25
S. BOTTEMA, H. WOLDRING & W. VAN ZEIST Op zoek naar de wilde stamvormen van domesticaten	31
S. BOTTEMA & H. WOLDRING Laat-Quartaire vegetatiegeschiedenis van Noord- en Noordwest-Turkije	34
D.J. DE GROOT Het hunebed D9 te Noordlo (Dr.)	36
P.B. KOOI, G. DELGER & K. KLAASSENS Vlakgraven en grafheuvels op het Huidbergsveld bij Dalen (Dr.)	40
J.N. LANTING & A. UFKES Klokbekervondsten bij Dalen (Dr.)	45
H.R. REINDERS Het onderzoek van een huis in Hellenistisch Halos	48
O.H. HARSEMA Het Drents Museum en de internationale archeologie in de vorige eeuw	54
J.W. BOERSMA & E. TAAYKE Eenumerhoogte (gem. 't Zandt, Gr.)	60
J.W. BOERSMA & A. UFKES Onderzoek Amsweer-Holeweg (gem. Delfzijl, Gr.)	62

P.B. KOOI, G. DELGER & K. KLAASSENS	
Een verkennend onderzoek op de Westakkers te Dalen (Dr.)	64
D.C. BRINKHUIZEN	
Een wervel van een zeldzame vissoort uit de Romeinse haven van Velsen I (N.-H.)	69
E. KNOL, E. KRAMER & G.J. DE LANGEN	
De verkenning van het vroeg-middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum (Fr.)	73
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Oosterbeintum (Fr.)	80
W. PRUMMEL	
Het paardegraf en de hondegraven van Oosterbeintum (Fr.)	85
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse veennederzettingen in Noordoost-Groningen	89
M. DEMBELA & J.D. VAN DER WAALS	
Archeologisch onderzoek in de Binnendelta van de Niger	93
J. SCHONEVELD	
De tweede fase van de opgraving Martinikerkhof Groningen (Gr.)	98
J. SCHELVIS	
Mijten (Acari) op het Martinikerkhof te Groningen	103
J. MOLEMA	
Het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.); tussentijds verslag van een opgraving	107
K. ANDERSON & E. KRAMER	
Onderzoek op het Dekema-terrein te Baard (gem. Littenseradiel, Fr.)	113
A. JAGER	
Stadskastelen in Leeuwarden (Fr.)	118
P.B. KOOI, J.H. ZWIER EN J. MOLEMA	
Een proefopgraving op het terrein van de voormalige havezate Entinge te Dwingeloo (Dr.)	121
P. BAKS	
Weerdenbras, een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen	126
A.T. CLASON	
Het vijfde internationale Theriologen-congres	131
F. SPIEKSMAS & S. BOTTEMA	
Pollenregen en pollenneerslag	134

INLEIDING

Paleo-aktueel, een nieuwe uitgave van het BAI, is geen jaarverslag, al hebben de beschreven activiteiten gemeen dat ze in 1989 hebben plaatsgevonden. Het is de bedoeling een eerste impressie te geven van een aantal onderzoeken door en vanuit het BAI, waarvan de definitieve publicatie nog wel even op zich zal kunnen laten wachten. Het geeft geen uitputtend overzicht van de onderzoeksactiviteiten van het instituut.

De redactie wil graag A.C. Bardet bedanken voor de correctie van de Engelse samenvattingen.

DE VERKENNING VAN HET VROEG-MIDDELEEUWSE GRAFVELD VAN OOSTERBEINTUM (FR.)¹

E. Knol², E. Kramer³ en G.J. de Langen

Inleiding

In een recent verbrede en uitgediepte sloot in de zuidostrand van de terpruïne van Oosterbeintum (gem. Ferwerderadeel) werd in december 1987 door de heer S. de Haan uit Twijzelerheide een met menselijke crematie gevulde vroeg-middeleeuwse urn gevonden. De vondst werd gemeld bij en geschonken aan het Fries Museum. Een eerste verkenning ter plaatse leverde ook losse crematieresten op. Samen deden de vondsten veronderstellen dat de sloot door een vroeg-middeleeuws grafveld gegraven was. Een reeds in 1914 in de zuidoosthoek van de terp aangetroffen skelet met sieraaden vormde eveneens een aanwijzing dat hier een grafveld lag.

Tijdens de verkenning werd vastgesteld dat de slootwal sterk afbrokkelde. Omdat te verwachten viel dat door het voortgaan van de afkalving van de slootwal en de lage waterstand in deze sloot talloze archeologische resten snel in kwaliteit achteruit zouden gaan, werd het deel van het grafveld dat langs de sloot lag, in 1988/89 door het Biologisch-Archeologisch Instituut onderzocht. Daarbij is gebleken dat bij de commerciële exploitatie ook ter plaatse van de opgraving tergrond is weggegraven. De conserveringstoestand van hout en metaal was erg slecht en van een aantal skeletten matig (fig. 1).

Een bijkomstige, maar niet minder belangrijke reden was dat het inmiddels meer dan vijftig jaar geleden was dat in het Noordnederlandse kustgebied een vroeg-middeleeuws grafveld was opgegraven. In 1933/34 was onderzoek verricht op een grafveld in de wierde 'De Bouwerd' onder Ezinge. Eerder waren in 1904/05 in Hogebeintum en in 1919 bij Godlinze grafvelden

archeologisch onderzocht. Een nieuwe opgraving zou aandacht kunnen schenken aan onderzoek dat sindsdien in de belangstelling is gekomen, zoals de houding van de skeletten, de aard van de brandkuilen, fysisch-antropologisch onderzoek van de skeletten en crematieresten en archeozoologisch onderzoek van dierlijke skeletten.

Het terplachaam

Bij het onderzoek is gebleken dat het zuidwest-noordoost-georiënteerde grafveld vanaf het einde van de 4e of het begin van de 5e tot in de 7e of 8e eeuw in gebruik is geweest. Hoewel werd aangetoond dat het grafveld op een terp is aangelegd, bleef onduidelijk of het grafveld op een eigen terp is aangelegd of dat het op een uitloper van de grote nederzettingsterp heeft gelegen. Toch is de aanleg van een eigen grafveldterp niet onwaarschijnlijk omdat daarmee het grafveld buiten de bebouwing lag. Vroeg-middeleeuwse grafvelden in naburige streken (Drenthe en Oost-Friesland) werden altijd buiten de nederzetting aangelegd. Een aparte grafveldterp zal in de Karolingische tijd met de dorpsterp zijn samengegroeid.

Het grafveld

De zuidwesthoek ligt buiten de opgraving. Het noordoostelijke deel is verdwenen door de aanleg van de sloot die de huidige grens vormt van het perceel. Onder de aangrenzende weg zijn nog enkele graven te ver-

wachten. Ten noorden van deze weg is de terp grotendeels vergraven. Uit de plattegrond blijkt dat het grafveld door enkele later aangelegde sloten werd doorsneden. Hierdoor zijn enkele graven vernield en een onbekend aantal graven verdwenen.

Het grafveld is zowel gebruikt voor het begraven als voor het cremen van doden. Uit de datering van urnen en met de dode meegegeven voorwerpen blijkt dat deze gebruiken gelijktijdig voorkwamen. Op het eerste gezicht is niet duidelijk waarom voor de ene dan wel voor de andere vorm gekozen werd. Wellicht dat uitvoerig onderzoek van de menselijke resten ons in de toekomst

hierover iets kan leren. Naast mensen werden ook dieren begraven. Zo werden de graven van zes reuen en een hengst teruggevonden. Het graf van de hengst dateert uit de jongere fase van het grafveld. De graven van de reuen zijn niet nauwkeurig te dateren en kunnen gedurende de hele gebruikperiode van het grafveld zijn aangelegd. W. Prummel gaat in haar bijdrage uitvoerig op de diergraven in (Prummel, dit nummer).

Midden in het grafveld werd een kringgreppel waargenomen. In de vulling werden slechts enkele scherfjes van urnen aangetroffen. In vroeg-middeleeuwse grafvel-

Fig. 1. Een skeletgraf; goed waarneembaar is de groei van riet door het geraamte heen (foto G. Delger, BAI).

den in Drenthe en Oost-Friesland zijn kringgreppels een bekend verschijnsel. De greppel is daar om een centraal graf gegraven en vormt de rand van een kleine heuvel. Door de afgraving in begin deze eeuw is in Oosterbeintum een duidelijk centraal graf niet goed aan te wijzen. Wellicht is een ronde vlek van verbrande klei, houtskool en crematieresten in het midden het restant van een centraal brandgraf. De kringgreppel doorsnijdt vele graven, maar wordt zelf niet versneden. Zij zal bij een van de jongste graven hebben behoord.

Het cremeren van doden

Dankzij deze opgraving is de kennis over het cremeren van doden sterk toegenomen. Weliswaar werden de urnen met crematieresten ook vroeger reeds gedocumenteerd, maar nu kon ook aandacht worden geschonken aan andere sporen van het crematieritueel.

In de vroege middeleeuwen werd bij crematie de dode gekleed en eventueel van extra bijgaven voorzien, op een brandstapel van hout verbrand. Na de crematieplechtigheid lagen op de brandplaats houtskool, menselijke resten in de vorm van fragmenten gecalcineerd bot en eventueel mee-verbrande bijgaven, terwijl de klei onder de plaats door de hitte was gebakken. Na de crematie werden de menselijke resten dikwijls verzameld om apart begraven te worden. Daarbij konden deze resten in een pot worden begraven. Een andere mogelijkheid was dat de resten zonder urn werden begraven. Van beide handelingen, de crematie en het begraven van verzamelde resten, kan de archeoloog sporen terugvinden, zeker als het oorspronkelijke maaiveld bewaard is gebleven. Helaas had in Oosterbeintum de commerciële afgraving het oude maaiveld doen verdwijnen.

Desondanks zijn er van het crematieritueel nog wel veel sporen aangetroffen. Zo werd een rechthoekige kuil gevonden van ca. 1,50×80 cm en nog 43 cm diep. Aan de bovenzijde was de wand van de kuil door grote hitte roodbruin verkleurd. Op

dieper niveau bestond de vulling uit bijzonder veel houtskool. Tussen het houtskool lagen fragmenten verbrand menselijk bot en in de noordwesthoek van de kuil stond een potje van Angelsaksisch aardewerk. Dit potje dateert het grondspoor in de 5e eeuw. Het was vanaf het hoger gelegen verdwenen maaiveld gegraven en is waarschijnlijk het onderste deel van een kuil onder een brandstapel, aangelegd om een goede luchttoevoer tijdens de crematie te verkrijgen. In het teruggevonden grondspoor was na de crematie het restant van de brandstapel blijkbaar naar beneden gevallen. De inhoud is tijdens de opgraving verzameld en later gezeefd. Behalve resten van een gesmolten snoer kralen werden ook meeverbrande botjes van een klein vogeltje gevonden, dat mogelijk als grafgift is meegegeven. De vulling is nog niet volledig onderzocht, zodat wellicht bekend wordt of boven de kuil een of meerdere lijken zijn verbrand.

Er zijn samen met de urn uit 1987 24 bijzettingen van urnen gevonden. Het bleek dat deze urnen, gevuld met verbrand menselijk bot en andere resten van de brandstapel, waren neergelaten in een smalle schacht. Dikwijls werden ook om de urn nog brandstapelresten, vooral resten van houtskool, aangetroffen. In vele gevallen was de urn kapot en onvolledig. Herhaaldelijk werd slechts de bodem aangetroffen. Niet altijd kan een latere verstoring als oorzaak worden aangewezen.

Als derde type spoor van het crematiegebruik werden in het vlak brandvlekken aangetroffen. Deze bestaan uit een kuiltje gevuld met houtskool, verbrande klei en resten verbrand bot. De inhoud van dergelijke kuilen is zo goed mogelijk verzameld en gezeefd. Deze monsters zijn nog niet bestudeerd. Deze brandkuilen kunnen op verschillende manieren zijn ontstaan. De diepe kuilen gevuld met veel verbrande klei, wat houtskool en crematieresten bevatten waarschijnlijk brandstapelresten, die zonder urn zijn begraven. De kleine kuilen, gevuld met houtskool en een beetje verbrande klei en crematie bevatten te weinig crematieresten om te kunnen spre-

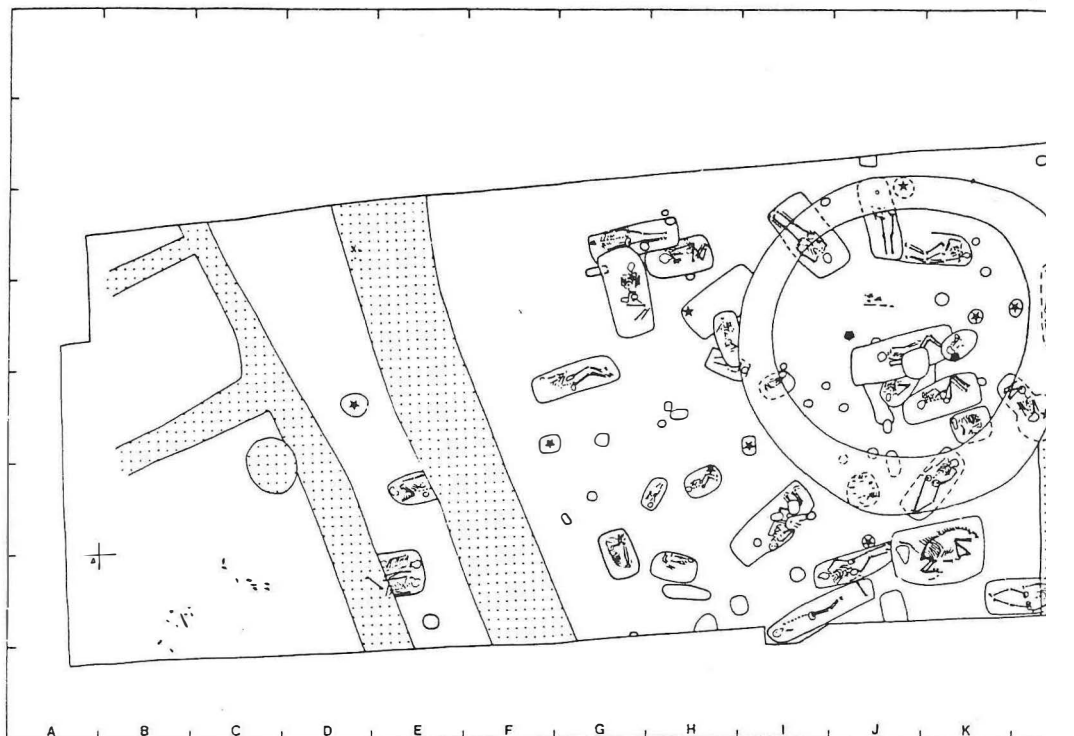

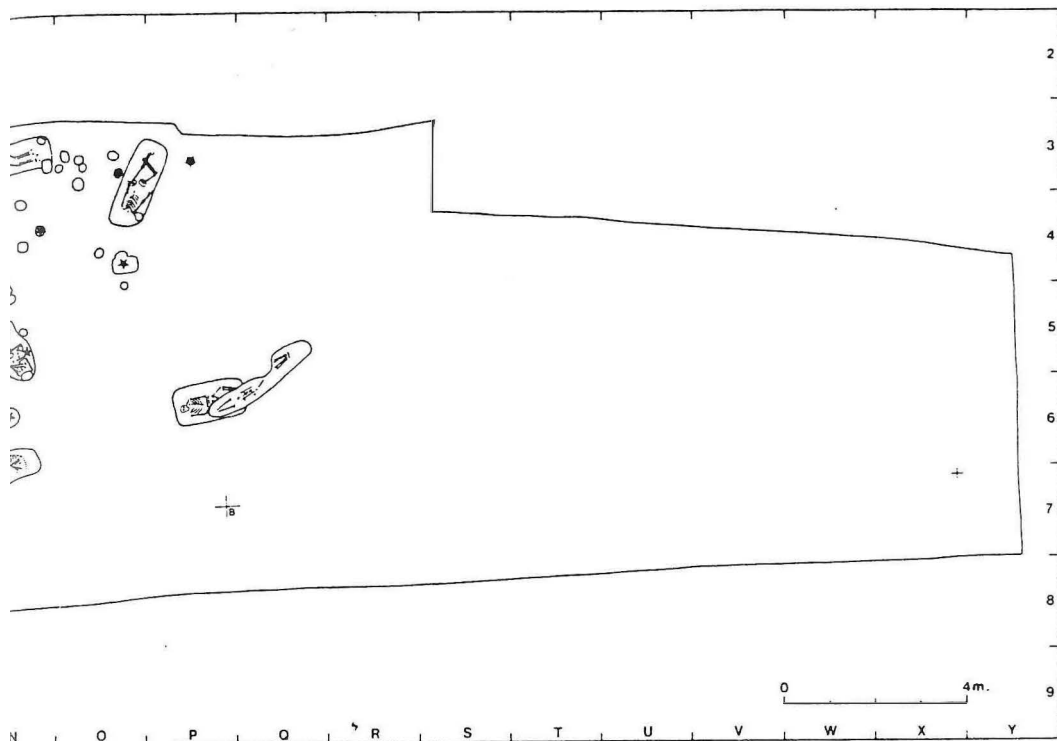
Fig. 2. Plattegrond van het grafveld. Jongere sporen zijn gearceerd. Duidelijk zijn de skeletgraven van mens en dier en de kringgreppel te zien. De sporen van het crematieritueel zijn wit gelaten waarbi een sterretje de plaats van een urn aangeeft (tek. G. Delger, BAI).

ken van een aparte bijzetting. Mogelijk zijn het paalgaten van de brandstapel, die bij het uittrekken van de palen na de crematie met brandstapelresten gevuld zijn geraakt. Deze verklaring had ondersteund kunnen worden wanneer deze brandvlekken in de plattegrond als hoekpunten van rechthoeken of vierkanten gevonden zouden zijn. Dat is echter niet het geval, mogelijk doordat niet alle palen even diep in de grond waren geslagen en het bovenste deel van het oorspronkelijke grafveld verdwenen is. Verder zijn er vrij grote, ondiepe lagen met houtskool, verbrande klei en crematie. Mogelijk zijn het resten van een leeggehaalde kuil onder een brandstapel, maar zo duidelijk als het boven besproken voorbeeld zijn ze niet.

Als laatste spoor van het crematieritueel zijn resten van houtskool, crematie en ver-

brande klei in de vulling van skeletgraven te noemen, die er op wijzen dat het graf gegraven is door een van de boven beschreven brandsporen.

Er zijn maar weinig bijgiften in de crematiegraven aangetroffen. Naast het gesmolten kralensnoer in de grote kuil, kunnen genoemd worden enkele restanten van ijzer en brons, een meeverbrande bikkel en een onverbrande halve kam. Deze laatste zal na het verzamelen van de crematieresten aan de urn zijn toegevoegd. Een brandvlek bevatte restanten van een kommetje van laat-Romeins draaischijfaardewerk en bij een verspitte crematie in een grafvulling hoorde een zogenaamde *Stützarmfibula*. Beide vondsten vertonen sporen van verbranding. Zij dateren de twee brandgraven in het eind van de 4e of waarschijnlijk in het begin van de 5e eeuw.

Vijf urnen zijn van Angelsaksisch aardewerk uit de late vierde en vijfde eeuw (fig. 3). Drie urnen zijn van Rijnlants draai-schijfaardewerk; datering 6e eeuw. Een urn van inheems handgevormd aardewerk met een vrijwel ronde bodem kan goed uit de 7e of 8e eeuw dateren. De datering van deze vondsten maakt het aannemelijk dat gedurende de gehele periode waarin het grafveld in gebruik was, doden gecremeerd zijn.

De begraven doden

Er werden 40 skeletten gevonden waarvan er twee in één graf lagen. Van vijf individuen werden slechts enkele resten gevonden. Buiten de opgraving zijn in de slootwal resten van minstens één schedel gevonden. In totaal zijn nu, samen met het graf uit 1914, resten van 47 individuen, waaronder 8 van kinderen bekend. Een van de volwassenen was een dwerg. Hij is niet op een uitzonderlijke wijze begraven. In de

details was de begraafwijze gevarieerd. Zo wisselde de oriëntatie van de graven, al was er een zekere voorkeur om het hoofd in het zuidwesten te leggen. Iets minder dan de helft van de skeletten was begraven met, soms sterk, opgetrokken knieën. In één graf werd een halve boomkist gevonden en in vijf graven werden sporen van schors aangetroffen, waaruit afgeleid kan worden dat de bijbehorende doden in een boomkist werden begraven.

De conserveringstoestand van veel graf-giften was slecht. Soms werd alleen nog roest waargenomen. Niettemin kon worden vastgesteld dat een vrouw was begraven met een grote kruisvormige fibula op haar rechter schouder, een kleine beugelfibula onder haar kin, een bronzen armbandje om de linker pols en een snoer met kralen van glas en barnsteen op haar borst. Bij haar hoofd stond een aardewerken nap. Op het skelet van een andere vrouw lagen onder de kin een kruisvormige fibula, op beide schouders een beugelfibula en op de buik een gesp, alle van brons. In de halsstreek

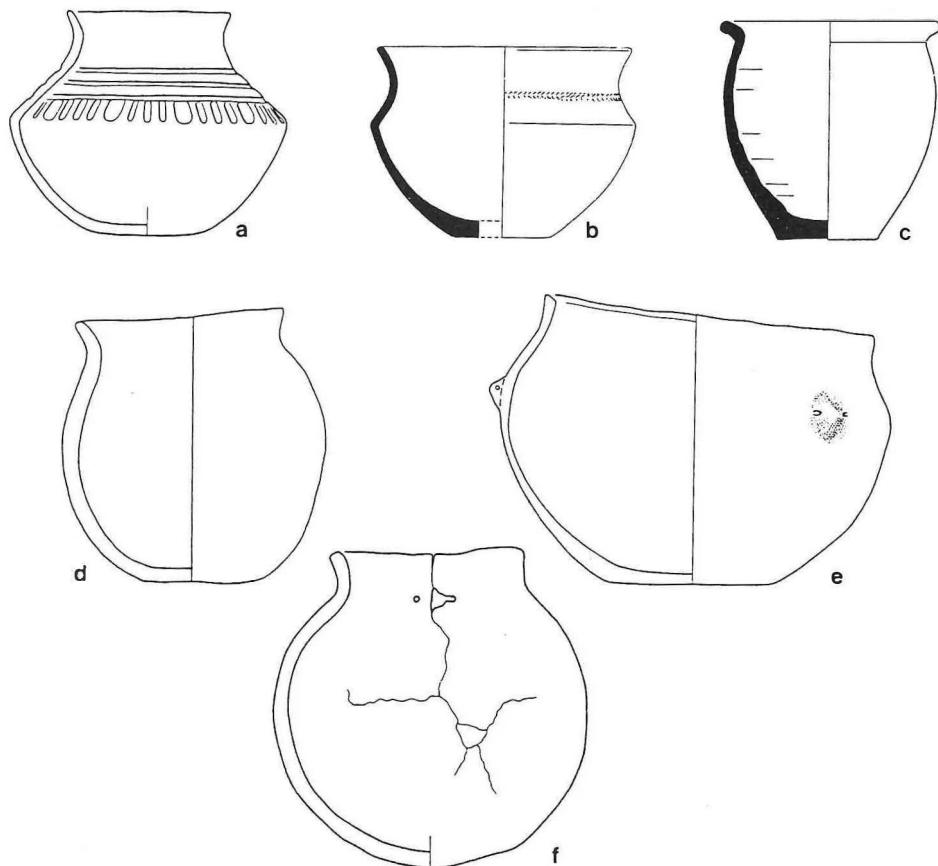

Fig. 3. Enkele van de gevonden grafurnen; bovenste rij van links naar rechts een Angelsaksische urn, een tweetal op een draaischijf vervaardigde importurnen; onderste rij drie onversierde handgevormde urnen. Schaal 1:4 (tek. H.J.M. Burgers, AIVU en J.M. Smit, BAI).

lagen enkele kralen. Een klein kind droeg een gelijkarmige fibula en een groot kralensnoer. In andere graven werden hoogstens enkele kralen gevonden.

Ook kregen de doden wapens, werktuigen en vaatwerk mee. In vijf graven stond naast het hoofd een potje. Drie graven bevatten een benen spinklosje, enkele graven een mesje. In het wapengraf lag op de linker heup van de dode een kort éénsnijdend zwaard en op de rechter heup een gesp. Onder de rug lag een vuurslag bestaande uit een stuk ijzer en een vuursteentje. Naast de linker arm lag een lanspunt. Overigens waren er ook vrij veel graven zonder grafgraven.

De gevonden grafgraven dateren de skeletgraven tussen het einde van de 5e en de 7e eeuw. De voorwerpen passen goed in het algemene beeld van de grafgraven uit vroeg-middeleeuwse graven in het Noord-nederlandse kustgebied.

Besluit

Uit het bovenstaande is gebleken dat uit het grafveld 47 lijkbegravingen en 24 urnen bekend zijn, wat het totaal brengt op 71 bijzettingen. Het is moeilijk te schatten hoeveel gecremeerden zonder urn zijn begraven, maar een tiental zullen het er zeker

zijn geweest. In totaal zullen er in een periode van zo'n 300 jaar in dit deel van het grafveld meer dan 80 mensen zijn bijgezet. Hoewel niet het hele grafveld is opgegraven wijst het gevondene er toch wel op dat het grafveld bij een relatief kleine nederzetting heeft gehoord.

Summary

At Oosterbeintum an Early Medieval cemetery was partly excavated. Inhumation as well as cremation was practised on this site from the late 4th or early 5th century to the 7th or early 8th century. Six dogs and a horse were buried too.

The traces of cremation ritual consist of the remains of a pyre, 24 urns and many

pits with charcoal. The inhumation graves contained at least 47 individuals, including eight children and a dwarf.

Noten

1. De opgravers danken de familie De Haan voor het melden van de vondst; de kerkvoogdij van de Ned. Herv. Gemeente Blija en de heer H. Hamstra voor het welwillend verlenen van toestemming voor het onderzoek op hun land; de heren G. Delger en K. Klaassens, technici van het BAI, de heren J.K. Boschker en D.M. Visser, medewerkers van het Fries Museum, de heer H. Visser, alsmede studenten van het BAI en van het AIVU voor hun hulp te velde.
2. Archeologisch Instituut, Vrije Universiteit, Amsterdam.
3. Fries Museum, Leeuwarden.